

Людмила Посохова

(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

«МОГИЛЯНЦІ» В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ, ХАРКІВСЬКОМУ ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОМУ КОЛЕГІУМАХ: ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Тема потужного інтелектуального імпульсу, що йшов від Києво-Могилянської академії та одним з виявів якого у XVIII ст. було створення «латинських» шкіл на теренах Східної Європи, на перший погляд отримала досить детальне висвітлення в історіографії. Добре відомі праці, присвячені українському впливу на російську культуру (годі нагадати дві найвідоміші – Костянтина Харламповича початку XX ст. та Девіда Сондерса 1985 р. видання ¹). Можна навести й низку спеціальних розвідок, у яких було досліджено внесок Києво-Могилянської академії в освіту та культуру України та Росії: для прикладу, працю Миколи Петрова, який навів перелік духовних шкіл, заснованих вихованцями Академії по всіх куточках Російської імперії ². Цей довгий перелік, що дає змогу побачити усю розгалуженість «помогилянських» навчальних закладів від західних кордонів імперії аж до Далекого Сходу та півночі, переконливо унаочнює обшири «могилянських» впливів.

Серед багатьох шкіл, до створення яких доклали зусилля могилянці ³, особливо успішними виявилися Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми (засновані, відповідно, у 1700, 1726 та 1738 рр.) ⁴. Водночас із досліджень історії духовної освіти в Росії відомо, що чимало

¹ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914; Saunders David. The Ukrainian Impact on Russian culture, 1750–1850. – Edmonton, 1985.

² Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – К., 1904.

³ Цим словом буде позначено осіб, які навчалися та/або викладали в Києво-Могилянській академії.

⁴ Про колегіуми див.: Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – Харьков, 1881; Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886; Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Х., 1999; Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів, 2000; Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Х., 2011 та ін.

шкіл, заснованих архієреями-могилянцями, закривалися одразу після того, як їхнього фундатора переводили на інше місце служіння. Такі школи інколи «відкривали» вдруге або й утретє, а нерідко вони починали діяти стабільно тільки через кілька десятиліть. У першій половині XVIII ст. у більшості єпархій Російської імперії духовні школи так і не було створено, а програма діючих, як правило, не піднімалася вище слов'янської і латинської граматики¹; до того ж, виникли вони тільки тоді, коли на їхнє утримання призначалися державні оклади². Більш того, зусилля архієреїв-могилянців наштовхувалися на безліч перепон, серед яких не останніми були причини культурного характеру. Скажімо, у 1722 р. тобольський митрополит Антоній Стаховський (вихованець КМА, пізніше викладач Чернігівського колегіуму) не без відчаю зазначав, що сини духовенства зазвичай приходили до Тобольської школи³ аж у 15-річному віці, тільки «начаша еще алфавит учить»⁴. До нього зі схожими проблемами боровся інший відомий тобольський ієрарх-могилянець, що теж викладав в Чернігівському колегіумі, – Йоан Максимович.

Звісно, «перенесення» певного культурного зразка або інституції не є механічним процесом: це робили конкретні люди з досвідом навчання, учителювання, ба навіть керування Києво-Могилянською академією. На новому місці їх очікували інші умови, хоч почасти відкривалися й певні можливості для втілення освітніх задумів. Саме тому важливо придивитись до тих реалізованих проєктів, які стали «успішними»: до Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів, де могилянці були присутні протягом всієї історії їх існування, і кожне наступне покоління брало участь у трансфері традицій та новацій академічного життя. Тому в цій статті мова піде про вияви цього процесу – специфіку й тип інтелектуальних зв'язків, які поєднували могилянців, що викладали в Чернігівському, Харківському та Переяславському колегіумах. Таке завдання, як видається, відкриває також перспективи подальших студій з інтелектуальної історії Гетьманщини та Слобідської України XVIII століття.

При аналізі присутності могилянців у згаданих колегіумах застосовано методи просопографічного дослідження, а також методологію мережевого аналізу та принципи реконструкції моделей інтелектуальних ме-

¹ *Истомин Г.* Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства // Труды Киевской духовной академии. – 1867. – № 9. – С. 580; *Хитров М.* Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители // Странник. – 1896. – № 8. – С. 511–512.

² *Владимирский-Буданов М.Ф.* Государство и народное образование в России XVIII века. – Ярославль, 1874. – С. 316.

³ Ця духовна школа була заснована в 1703 році.

⁴ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – Санкт-Петербург, 1879. – Т. 2 (1722 г.), Ч. 1. – Стб. 519 (Д. № 378).

реж, що їх запропонував Рендал Колінз (Randall Collins)¹. Запроваджене ним поняття «інтелектуальна мережа» передбачає існування спільноти інтелектуалів, особисто знайомих один з одним і включених в інтерпретацію одних і тих самих текстів, за допомоги чого культурний капітал передається від покоління до покоління. Оскільки теорія інтелектуальних мереж сьогодні є вельми популярною, а до того ж у її рамках існує кілька напрямків, варто окреслити ті ідеї, що їх було використано у цьому дослідженні. Це передовсім висновок Колінза про те, що саме особистісні контакти відіграють провідну роль у формуванні структури інтелектуальних мереж. Через ці контакти різних рівнів (вертикальні та горизонтальні) найбільш ефективно відбувається передавання культурного досвіду та інтелектуального капіталу нащадкам. Такий методологічний інструментарій уже був апробований у моїй статті про інтелектуальну мережу, сформовану в Харківському колегіумі й навколо нього впродовж другої половини XVIII – на початку XIX століття². Серед інших перспективних спроб застосувати мережевий аналіз можна загадати статтю Ірини Колесник про інтелектуальні співтовариства України XIX ст.³ та розвідку Світлани Кагамлик про середовище могилянців у Києво-Печерській лаврі⁴.

Для реконструкції інтелектуальних мереж, що виникали на українських теренах у ранньомодерну добу, буде застосовано поняття «гіпотетичної комунікації». Мова про те, що, оперуючи обмеженим колом джерел, які засвідчують вияви чи конкретні результати інтелектуальної взаємодії (обмін ідеями, текстами або думками), а також незначною кількістю листів та мемуарів, науковці часто можуть лише з тією чи іншою долею вірогідності констатувати факт безпосередніх контактів між певними особами. Це примушує зосередитись не стільки на відтворенні самих форм інтелектуальної взаємодії у мережі, скільки на доведенні ймовірних особистісних контактів на підставі непрямих свідчень (наприклад, спільного навчання в одному класі Академії, вчителювання в одному колегіумі тощо). Оскільки ж зазвичай у колегіумах одночасно працювало лише кілька вчителів, а в одному класі Академії навчалося кілька десятків учнів, можемо припускати, що такі особи були знайомими й контактували. У цьому випадку «гіпотетична комунікація» сягатиме максимальних значень.

¹ Коллінз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Перевод Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм. – Новосибирск, 2002.

² Посохова Л. Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII – початку XIX століття: мереживо зв'язків і взаємин // Київська Академія. – Вип. 12. – К., 2014–2015. – С. 160–184.

³ Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 169–193.

⁴ Кагамлик С. Інтелектуальне середовище могилянців у Києво-Печерській лаврі (XVIII ст.) // Київська Академія. – Вип. 2–3. – К., 2006. – С. 177–196.

Якщо ж певні особи навчалися в різних класах, або ж збереглися згадки, що вони лише походили з одного населеного пункту, ймовірність комунікації між ними дещо знижується; ще меншою вона стає за наявності вікових і статусних різниць.

Розпочати варто з питання, скільки могилянців працювали в Чернігівському, Переяславському та Харківському колегіумах упродовж XVIII ст. Визначення чисельності цього загалу дасть змогу відійти від розмитих оцінок «чимало»/«багато», на які часто натрапляємо у наукових розвідках. На сьогодні вже є підтверджені джерелами відомості про 255 викладачів усіх трьох колегіумів за часів їх функціонування¹. Хоч свідчень про місце навчання 102 із них не збереглося, про студії решти 153 відомо, що 105 (69 %) були вихованцями КМА. При цьому варто враховувати, що у перші десятиліття після заснування колегіумів у кожному з них працювали тільки могилянці, пізніше їхня кількість завжди суттєво переважала число вихованців іншої Alma Mater. Тож можемо припустити, що й серед 102 не ідентифікованих викладачів були такі, що теж студіювали в КМА.

Як бачимо, могилянці являли собою потужний інтелектуальний капітал, що виступав неодмінним чинником розвитку новоутворених навчальних закладів (не ставлячи за мету порівняльний аналіз присутності вихованців КМА в інших школах Російської імперії, варто нагадати, що, окрім столичних академій², решта єпархіальних училищ була спрямована до викладання значно менше таких людей). Спираючись на окреслені вище принципи моделювання інтелектуальних мереж³, можна постулювати два типи внутрішньої структури зв'язків, що їх було сформовано могилянцями, які працювали в колегіумах. З одного боку, її утворювали вертикальні ланцюжки («міжпоколіннєві мережі»), тобто контакти типу «учитель/учень», а з іншого – «горизонтальні альянси» інтелектуалів.

Почнемо з «горизонтальних зв'язків», адже запрошення до колегіумів відбувалось завжди за ініціативи місцевих архієреїв (а всі вони були вихованцями КМА) через контакт і посередництво Київського митрополита і ректора Академії. Такі «горизонтальні альянси» ієрархів можна, поза сумнівом, кваліфікувати як інтелектуальний контакт, що його підтримували в інтелектуальній мережі протягом досить тривалого часу. Нині вже

¹ Див. базу даних «Викладачі православних колегіумів», до якої внесено інформацію про 255 осіб, з яких 101 викладала у Харківському, 75 – у Чернігівському, 75 – у Переяславському колегіумах, а четверо працювали у двох колегіумах. Докладніше про це: *Посохова А. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. – С. 238–252.

² Дослідники писали, що в окремі роки Московська академія була справжньою колонією Київської (*Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 9).

³ *Коллинз Р.* Социология философий. – С. 47–52.

нагромаджено чимало свідчень про офіційне та приватне («приятельське») листування архієреїв з київськими митрополитами, де знаходимо інформацію про їхні спільні зусилля, спрямовані на вирішення кадрової проблеми колегіумів і під час їх заснування, і пізніше, коли це питання знову поставало та розв'язувалось у ході взаємодії. Це дозволяє, нехай і опосередковано, відносити до числа могилянців у Чернігівському, Харківському та Переяславському колегіумах не лише викладачів, а й місцевих архієреїв, які опікувалися колегіумами та практично всі без винятку переймалися їхніми навчальними й організаційними справами.

Добре відомо, що перші викладачі Чернігівського колегіуму пройшли через Академію і потім чимало років учителювали в ньому ¹. У Харкові, за звітом єпископа Єпифанія Тихорського (11 жовтня 1727 р.), розпочинало навчання сім осіб – усі колишні вихованці або вчителі КМА ². Перших професорів Переяславського колегіуму, теж могилянців, залучив Переяславський єпископ Арсеній Берло ³. Про контакти на «горизонтальному» рівні свідчать і декілька гострих суперечок між місцевими архіпастирями та київськими митрополитами, що їх спричинила або затримка могилянців у колегіумах ⁴, або, навпаки, учителів колегіумів у КМА. Ці епізоди підтверджують спостереження Колінза, що інтелектуальна спільнота структурується ситуаціями як інтелектуального партнерства, так і суперництва – з відкритою чи прихованою боротьбою за лідерство, пріоритет, однак сам конфлікт при цьому виступає певним збудником творчості.

До «горизонтальних альянсів» належить віднести також стосунки між людьми, які свого часу були колегами-викладачами в КМА, а згодом стали навчати у тому чи тому колегіумі; те саме стосується осіб, що сиділи на одній студентській лаві в Академії й стали пізніше по різних колегіумах викладати. У дослідженнях з історії колегіумів названо десятки імен могилянців, що вчителювали в Чернігові, Харкові або Переяславі впродовж XVIII ст., однак досі не ставилося завдання виявити зв'язки між тими людьми та синхронізувати їхні життєві шляхи. Зведення біографічної інформації у відповідній базі даних дало можливість це зробити, зокрема з'ясувати, що долі багатьох людей, пов'язаних з Академією та колегіумами, часто дуже тісно перепліталися. Як уже зазначено, коли

¹ Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 44–45.

² РГИА (г. Санкт-Петербург). – Ф. 796. – Оп. 8. – Д. 223. – Л. 71–72.

³ Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1762–1805) // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 116.

⁴ Наприклад, конфлікт київського архієпископа Варлаама Ванатовича з белгородським єпископом Єпифанієм Тихорським, який затримав учителів з Київської єпархії (Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России. – С. 50).

йдеться про збіг часу та місця навчання чи учителювання, це дає підставу припускати «гіпотетичні комунікації» між цими особами, хоч зазвичай бракує прямого підтвердження їхніх особистих стосунків (наприклад у листуванні), а тим більш якихось результатів співпраці. Водночас можна з певністю стверджувати, що перетинання їхніх життєвих шляхів, подібність умов та ситуацій, у яких вони опинялися, схожість кар'єрного зростання дають ключ до розуміння процесів формування та функціонування інтелектуальної мережі.

Оскільки йдеться про десятки могилянців, то прикладів горизонтальних зв'язків зазначеного типу можна навести чимало ¹. Наприклад, дослідження біографій перших семи вчителів Харківського колегіуму показало, що двоє з них, Митрофан Слотвинський та Іларіон Григорович, були майже ровесниками, що вони в один і той самий час викладали в КМА, згодом стали колегами в Харківському колегіумі, потім і очолили його як ректор та префект. В один час у вищих класах КМА навчалися Авксентій Кивачицький, Варфоломей Тешинський та Петро Венсович перед тим, як стали викладами в Харкові. Перед нами – доволі типова ситуація, яку можна спостерігати і в Чернігові та Переяславі. Так, разом до богословського класу КМА належали Яків Фаворський, Гавриїл Гиновський та Володимир Зеленський, яких з 1743 р. бачимо учителями Переяславського колегіуму. Разом училися в КМА, далі викладали тут, а згодом працювали в Переяславі на початку 1760-х рр. Назарій Яворський та Йоан Леванда. Тут же в статусі викладачів бачимо колишніх однокласників по Академії Григорія Сковороду, Йоана Леванду та Степана Гречку, причому Сковорода й Гречка товаришували та спілкувалися й пізніше ². Так само зі студентської академічної лави прийшли до Харківського колегіуму Лаврентій Кордет і Йов Базилевич, а їхнє збережене листування свідчить про тривалу дружбу (примітно, що темою листів багато років залишалися проблеми організації навчання в колегіумі) ³.

Наприкінці XVIII ст. по всіх трьох колегіумах, про які мова, поширилася практика направлення найздібніших студентів (як правило, двох) до КМА для слухання філософського та богословського курсів, а також підвищення рівня володіння мовами. Після цих студій 30 осіб повернулись до своїх колегіумів та розпочали учителювати. Немає

¹ Такі факти були виявлені на підставі аналізу згаданої бази даних «Викладачі православних колегіумів».

² Данилевский Г. П. Сковорода, украинский писатель XVIII века // Основа. – 1862. – № 8. – С. 20; Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // Полтавские губернские ведомости. – 1862. – № 52. – С. 435.

³ Див. докладніше про це: Посохова Л. Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія. – Вип. 11. – К., 2013. – С. 126–127.

сумніву, що вони, перебуваючи разом у тих самих життєвих обставинах як студенти, а згодом і вчителі та люди, що вочевидь ще й приватно спілкувалися, підтримували горизонтальну комунікацію, тобто формували тим самим усталену в співавторстві мову, тип поведінки, систему цінностей. За спостереженням уже не раз згаданого Рендала, власне в такий спосіб передавалися та відтворювалися рольові моделі поведінки й почуття спільності та групової єдності.

Приклади горизонтальних зв'язків можна відшукати не тільки в одному навчальному закладі, а й приєднуючи до спільного комунікативного поля викладачів усіх трьох колегіумів. Адже між ними підтримувалися творчі зв'язки, вони листувалися та обмінювалися книгами. Поза сумнівом, сюди можна віднести й зносини могилянців, які осіли в колегіумах, зі своїми однокласниками чи колегами, що залишилися в Академії, на що є багато доказів.

Разом з тим, нарівні з «горизонтальними» поставали й «вертикальні», «міжпоколінневі» ланцюжки інтелектуальних мереж, тобто контакти типу «учитель/учень». Ці зв'язки неможливо дослідити за одними лише біографіями, натомість вони добре простежуються в офіційній документації. На посади викладачів керівники колегіумів часто запрошували своїх колишніх учнів з Академії, особливо за критичних обставин, коли, наприклад, професор раптово помирає і треба було швидко знайти йому заміну. Траплялося, що в таких ситуаціях називали навіть дві кандидатури та зазначали, що їхні здібності добре відомі особі, яка їх рекомендувала¹. Звісно, ставши колегами-викладачами, такі особи зберігали канон взаємин типу «учитель/учень».

З іншого боку, чимала група осіб (близько 10 %), що навчалася в КМА й далі вчителювали в одному з колегіумів, згодом поверталися на професування до Академії. За приклад, серед іншого, можна згадати Інокентія Ставицького, сина польського шляхтича, який після Академії викладав латину й грецьку в Переяславі, а пізніше риторику та філософію вже у КМА². Оскільки такі випадки були непоодинокими, то зрозуміло, що повернення з колегіумів до Alma Mater не було випадковістю. Кар'єрному зростанню в колегіумах ставало на заваді незначне число класів (та, відповідно, й учительських посад), тоді як КМА за статусом та можливостями виглядала значно привабливішою. Отож переміщення, про які йшлося, однозначно засвідчують, що провінційні молоді викладачі не втрачали контактів зі своїми могилянськими вчителями, і власне ті сприяли їхньому поверненню до Академії.

¹ Див, наприклад: *Посохова А. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. – С. 246.

² *Серебренников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – К., 1897. – С. 30–31; ЦДАУК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 848. – Арк. 7, 46.

Врешті, чималу групу могилянців поєднували як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки, адже їхні долі надзвичайно щільно пов'язувалися і з Академією, і з кількома колегіумами. Так, Христофор Сулима навчався спершу в Переяславі, далі в КМА, згодом був професором Чернігівського колегіуму, а пізніше, вже як харківський архієрей, суттєво посприяв укріпленню вихідцями з Академії кадрового потенціалу харківської школи (те саме можна сказати про десятки інших співучнів, колег та учителів). Хоч Сулимі присвячено кілька розвідок ¹ та опубліковано низку його службових і особистих документів, які дозволяють побачити найрізноманітніші контакти єпископа, зрозуміло, що вони не фіксують повної сукупності його фактичної комунікації. Подібні траєкторії долі бачимо й на прикладах інших осіб, приміром Андрія Корчанова: студент Академії, учитель Чернігівського та Переяславського колегіумів, повернення професором до КМА ². Це ще раз засвідчує, що Академія та колегіуми являли собою елементи єдиної системи.

Звісно, концентрація на інтелектуальних мережах лише могилянців не вичерпує проблеми, адже варто враховувати й комунікацію тих викладачів колегіумів, які навчалися в інших закладах (найчастіше у Львівському єзуїтському колегіумі; було й кілька німців – учителів «нових» мов) ³.

Ще однією, досі майже не заторкнутою на українському матеріалі, проблемою є причетність українських інтелектуалів до такого яскравого соціокультурного феномена ранньомодерної доби, як «Республіка вченості» (*Respublica literaria*, *Republique des Lettres*) – віртуальне співтовариство європейських мислителів, професорів та науковців. Ідеться не лише про «наукову комунікацію» між членами цього співтовариства (в листах), а й про публічні форми інтелектуальної діяльності: написання та переклад підручників, популяризація певних ідей, започаткування періодичних видань тощо ⁴. Під цим кутом зору тема культурного трансферу та рецепції західних ідей в Україні набуде значно ширшого виміру, бо перейде у площину «наслідування», коли інтелектуал відчуває не лише належність до співтовариства, а й відповідальність за його існування та розвиток.

¹ Див., наприклад: *Лашенков Н.* Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // Харьковский сборник. – Вып. 7. – 1893. – С. 121–262; Харьковский сборник. – Вып. 9. – 1895. – С. 129–200.

² *Андрушко В. О.* Корчанов Андрій Лазарович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 285.

³ *Посохова А. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. – С. 250–252.

⁴ Див. про це: *Посохова А.* Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII – початку XIX століття. – С. 160–184.

Підсумовуючи, нагадаю відомий, зроблений давно висновок про те, що Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми в усьому наслідували Києво-Могилянську академію. Дослідження структури, навчальних практик та основних елементів внутрішнього життя надало чимало аргументів на підтвердження цієї думки. Стрімкий розвиток «латинських шкіл» в Україні XVIII ст. вочевидь був би неможливим без потужного інтелектуального підживлення, що його забезпечили кілька поколінь могилянців. Ці люди утворили інтелектуальну мережу, яка стрімко розвивалася. У цій статті було в загальних рисах окреслено її рівні, натомість з'ясування її щільності та інтенсивності, виявлення «групування інтелектуальних фракцій», вивчення специфіки у контексті європейської «Республіки вченості» залишаються справою майбутнього.